

DRUŠTVENI I KULTURNI PROCESI U BORU U ISTORIJSKOM KONTEKSTU MEĐURATNOG RAZDOBLJA

P r i s t u p

Razmatrajući društveno — istorijske procese i baveći se njima sa stano-
višta stvarnog značaja koji su imali u određenoj epohi, savremena istorijska
nauka sve više zahvata šire komplekse pojava, događaja i tokova, u nastojanju
da predoči celovitu socio — istorijsku sliku jednog razdoblja. Ne zadovoljava-
jući se više proučavanjem samo institucionalizovanih oblika života, historiografi-
ja prodire u vaninstitucionalne forme i tokove, u nepatvorene odnose i spontani-
tet, ali i u društveno — istorijsku uslovljenost svakodnevnog življenja.

Već pomalo odbacujući ustaljenu metodologiju i tvrde poglede na istorij-
ske izvore, analizom različitih ekonomskih, političkih, socioloških, kulturnih
pa i psiholoških sadržaja, istorijska nauka postaje ona humanistička disciplina
koja je jedina u stanju da pruži sveobuhvatni prikaz onoga što nazivamo
društveno — istorijskim razvojem u jednom određenom vremenu u prošlosti.

Pri ovako visoko postavljenim zadacima, od presudnog značaja za istorio-
grafiju je da pojave tretira u stvarnim okvirima istorijske pozornice na kojoj se
dešavaju, da osvetli atmosferu i duh vremena i intenzitet života u temelju isto-
rijskog toka.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se na bazi iznetih odrednica analizira jed-
na dinamična epoha borske prošlosti, sa osobitim osvrtom na društveno — isto-
rijsku klimu i društvene i kulturne procese tadašnjeg vremena.

U v o d

Ako razmišljamo o prošlosti borskog naselja, upoređujući različite etape
otkako je na velika vrata njegovo ime stupilo na istorijsku pozornicu, ne
možemo se oteti osnovnom utisku koji na nas ostavlja izvanredan dinamizam
njegovog razvoja. Danas jedna od najurbanijih i najsavremenijih životnih sredi-
na, pre samo nešto više od 40 godina Bor nije imao status grada, a krajem

prošlog veka, pred otkrivanje bakrenosnog rudišta, Bor je bio jedno od najbeznačajnijih i najzaostalijih sela u ovom delu Timočke krajine.

Može se naći mnogo sličnih primera u kojima je neka prirodna karakteristika uticala na buran privredni i istorijski razvoj određenog područja. Ali čini se da nigde na našim prostorima otkriće prirodnog bogatstva nije imalo za posledicu tako korenite preobražaje celokupnog života kao što je to slučaj sa borskim krajem. Jer, ne samo da je u ekonomskom pogledu ostvaren opšti prosperitet, već je i u sferama svesti i kulture, tamo gde su za preokret ponekad potrebna duga stoleća, došlo do dubokih promena tokom svega nekoliko decenija. Pogotovo ako se ima u vidu svekolika društvena i kulturna izolovanost ovog kraja, gotovo zaboravljenog pod obroncima Stola, Velikog krša i Crnog vrha, sa prastarim oblicima u kojima se ispoljavala duhovnost — kakvi se retko gde u to vreme, na razmeci vekova, mogu sresti. Neznanje i primitivizam svake vrste, izuzetna arhaičnost i zatvorenost dominirajućeg vlašskog kulturnog miljea, bile su osnovne osobenosti tadašnjeg života, a sujeverje, alkoholizam i rasprostranjenost sifilisa one ispoljavajuće patološke forme, koje su svakodnevno življenje ograničavale čvrstim i nepropusnim stegama. Zbog toga je otvaranje rudnika za čitav kraj imalo onaj značaj, kakav za najveće preokrete u društvu imaju događaji koje nazivamo revolucijama.

Tražeci odgovor na pitanje: kojim putevima se kretao i u kojim oblicima se ispoljavao društveni i kulturni razvoj kojim je od početka ovog veka do današnjih dana ostvaren tako ogroman preokret, moramo se neizostavno zaustaviti na međuratnom vremenu.

U ovom periodu počinje da se temeljito menja fizionomija borskog naselja, čija je osnovna specifičnost postala socijalna raznolikost njegovog stanovništva. Iz međusobnog suprotstavljanja i prožimanja interesa različitih radnih i društvenih slojeva, koji upravo u ovo vreme dobijaju konačne forme, proizašli su osobeni oblici kulture, čije tragove naziremo i u današnjem vremenu. Istovremeno, u periodu između dva rata udareni su i temelji osnovnih društvenih i kulturnih institucija i započeti oni životni procesi koji su karakteristični za gradska naselja.

Već tridesetih godina Bor je ostavljao utisak velikog i živog rudarskog mesta.¹ Taj period nazvan je „zlatnim dobom“ Borskog rudnika, jer u to vreme on postaje jedan od najvećih rudnika bakra u svetu i jedno od najznačajnijih preduzeća u Jugoslaviji. Istovremeno, ubrzano raste broj radnika i stanovnika, a naselje se intenzivno izgrađuje. Raste i širi se čaršija, trgovačko — zanatlijski deo varoši, koji postaje izvorište borskog gradanstva i središte javnog života. Intenzivira se društveni i kulturni život, ograničen specifičnostima jednog rudarskog naselja i postojećim ustrojstvom odnosa u njemu.

Analizirajući svedočanstva o tom dobu, otkrivamo sliku složenog i bogatog istorijskog toka, gde svakodnevni preobražaji predstavljaju bitnu karakteristiku vremena.

Francusko društvo Borskih rudnika i njegov uticaj na društvene procese

O organizaciji, radu i poslovnim rezultatima Francuskog društva borskih rudnika do sada je već mnogo pisano.² U kontekstu teme, potrebno je podsetiti na najznačajnije činjenice, sa posebnim osvrtom na ustrojstvo i delatnost Direkcije rudnika u Boru i na društvene tokove u kojima je Francuska uprava imala odlučujući uticaj.

Kao što je poznato, u međuratnom periodu Borski rudnik predstavljao je čitav kombinat; sa svoja dva rudnika bakra, pet visokih peći, flotacijom (otvorena 1933.), elektrolizom (otvorena 1938.), termocentralom i kamenolomom u Krivelju, sa isključivim pravom istraživanja rude na ovom prostoru i u drugim krajevima, Francuska kompanija bila je jedan od najmoćnijih koncerna u tadašnjoj Evropi. Tokom celog ovog razdoblja rudnik je radio više nego rentabilno. Čak i u periodu ekonomske krize, kada veliki broj kompanija u svetu nije mogao da opstane bez državnih subvencija i kada je cena bakru opala, FDBR beleži stalan rast proizvodnje.³ Zahvaljujući velikim koristima koje je država imala od rada rudnika, Kompanija je bila jedno od najprivilegovanijih preduzeća u međuratnoj Jugoslaviji. Rudnik je zapošljavao brojnu radnu snagu pasivnog kraja u kome se nalazio, kao i radnu snagu iz drugih područja. Zatim, isplatom zarada i zakonskih obaveza prema državi, putem poreza, naplate prevoza, građevinskog materijala i sl. u zemlji je ostajao značajan deo sredstava. Veliki uticaj imao je rudnik i na razvoj trgovine, saobraćaja i drugih pratećih privrednih delatnosti. Zbog toga je Kompanija uživala izvanredne olakšice, pomoću kojih je bez velikih problema ostvarena takva organizacija proizvodnje koja je akcionarima donosila ogromne profite. U periodu 1928-1937, na primer, čista zarada Francuskog društva bila je dvadeset puta veća nego što je vredno akcioni kapital⁴.

Ovako enormni rezultati posledica su i bogatstva rudnog nalazišta, kao i takve efikasnosti u pratećim poslovima kakva je danas gotovo nezamisliva. U vreme najveće proizvodnje, sve administrativne poslove vezane za nekoliko hiljada radnika u jami i na spoljnim radovima obavljalo je osam činovnika jamske kancelarije i šestorica u kartoteci.⁵ Čitava Francuska direkcija nikada u međuratnom razdoblju nije imala više od nekoliko desetina ljudi. Ključni rukovodioci tridesetih godina bili su direktor rudnika Emil Pijala, njegov zamenik Tilije (koji je između ostalog obavljao i dužnost načelnika kolonije), zatim Glavni inženjer za rudarstvo i istražne radove i Glavni inženjer za topionicu, flotaciju, investicije i radionice. Najviši rang od Jugoslovena imao je Bogoljub Stojšić, dugogodišnji upravnik jame i francuski pitomac.

Do 1935/36. godine svi glavni rukovodioci proizvodnje, inženjeri, upravnici, šefovi radionica (sem B. Stojšića) bili su Francuzi. Tek posle Uredbe o zaposlenju stranih državljana iz 1935, i Zakona o ovlašćenim inženjerima iz 1936. godine, Uprava je bila prinudena da primi i adekvatan broj domaćih stručnjaka, i to je jedna od prvih (inače retkih) intervencija države u unutrašnju organizaciju preduzeća. Ovo potvrđuje spisak iz 1937. godine, u kome je nabrojano 12 francuskih inženjera, 14 domaćih i jedan Čeh.⁶

Ono što je od velikog značaja za našu temu jeste činjenica da je Direkcija, odnosno rukovodstvo rudnika u Boru imalo veliku samostalnost u uspostavljanju lokalnih odnosa; u pogledu sklapanja raznih ugovora o kupovini i prodaji zemlje i materijala, u vezi plaćanja poreza i odšteta, kao i u pogledu odnosa sa predstavnicima vlasti, raznim institucijama i sl, centrala Kompanije u Parizu ostavljala je određene ruke svojim operativnim zastupnicima.

U smislu lokalne komunikacije velika uloga pripadala je pravnom referentu Direkcije. Do 1935. godine ovaj položaj zauzimao je Petar Derić, a posle njega Arsen Laković.⁷ Referent se bavio pravnim pitanjima rudnika u odnosu na Bor i okolinu. Preko njega su ostvarivani svi kontakti stanovništva, državnih i društvenih institucija sa Upravom rudnika. Za pravne ugovore višeg stepena bili su zaduženi beogradski advokati Ilić i Cvijović.⁸

Zahvaljujući izuzetno privilegovanom statusu i specifičnom tretmanu rudnikâ u zakonodavstvu, celokupan društveni razvoj Bora bio je u najtešnjoj vezi sa interesima preduzeća. Ne samo da je Direkcija rudnika bila suverena u pogledu internih odnosa sa svojim radništvom, već su preko nje tekli i mnogi poslovi za koje su u uobičajenim prilikama bili zaduženi državni organi. Treba samo prelistati službena obaveštenja Direkcije⁹, u kojima se, na primer, nalaže radništvu obavezno posedovanje vojnih knjižica, ili se radnicima — muslimanima objavljuje početak ramazana, pa zatim ona kojima se sprovodi Zakon o telesnom vaspitanju i druge obaveze uposlenih, da bi se stekao utisak o tome kako je Uprava preuzela na sebe realizaciju mnogih državnih, vojnih, verskih, prosvetnih i drugih propisa i odredaba.

S druge strane, shodno uverenju da treba preduzeti sve mere i obezbediti sve uslove za nesmetano obavljanje proizvodnje, Direkcija je na svom platnom spisku imala i sve značajnije državne službenike; ovaj „višak prinadležnosti“ uživali su šef sreske ispostave, komandir žandarmerijske stanice, upravnik pošte, lekari Bratinske blagajne, pa i obični činovnici u opštini. Jedan od tih činovnika primao je 1935. godine, pored državne plate koja je iznosila 1050 dinara još 350 dinara od Direkcije. Ukupna mesečna zarada ovog činovnika bila je na nivou plate sudije sreskog suda.¹⁰ Na taj način Direkcija je ostvarivala sveobuhvatnu kontrolu nad institucijama, koje su svoje delovanje podređivale njenim interesima.

U tom kontekstu veliki ugled i uticaj imao je sam direktor rudnika Pijala, koji je bio do tančina upoznat sa svime što se dešavalo u preduzeću i oko njega. Kao izvanredan organizator i savestan službenik Kompanije, on se bavio i najsitnijim problemima života i rada rudnika i mesta, pa čak i takvim detaljima kao što je, na primer, izdavanje sijalica na upotrebu Sokolskom društvu.¹¹ Njegov potpis se nalazi na mnogobrojnim dokumentima kojima se regulišu svakodnevne potrebe naselja i raznovrsni odnosi sa crkvom, čaršijom, školskim odborima i drugim društvenim i kulturnim organizacijama u mestu i van njega.

Zbog svih navedenih okolnosti, osnovni zaključak koji se može izvući je sledeći: Francuska uprava dominirala je gotovo celokupnim društvenim životom i odnosima u predratnom Boru. Držeći se povoljnih koncesija, povlastica i privilegija dobijenih od države, oslanjajući se na pokorno domaće činovništvo i predstavnike vlasti, Direkcija je mogla, pre svega, da izvanredno onemogućava

svaki pokušaj klasnog organizovanja radništva, a zatim da odlučujuće utiče na društvene tokove i promene. Zahvaljujući svojoj finansijskoj moći, Uprava je bila u prilici da primorava na zavisnost sve značajnije društvene institucije, udruženja i kulturne organizacije. Ona je mestu i ljudima pružala onoliko, koliko je to bilo u interesu proizvodnje, kojoj je bio podređen svaki javni oblik njenog delovanja.

I taj pečat, koji su na sebi nosili mnogi događaji, pojave i sadržaji, osnovna je činjenica koju treba imati u vidu prilikom analize konkretnih ispoljavanja društveno — istorijskog razvoja.

Razvoj naselja i stanovništvo

Kolonija

Ono što je u urbanističkom pogledu bilo od presudnog značaja za razvoj i izgled Bora u predratnom periodu, može se svesti pod dve odrednice: kolonijalno ustrojstvo poslovanja Francuske kompanije i atmosfera privremenosti u svesti ljudi koji su u to vreme nastanjivali Bor. Tretirajući naselje kao rudarsku koloniju u jednoj zaostaloj sredini i koristeći postojeće zakonodavstvo po kome su srpski rudnici predstavljali posebne upravne celine kojima rukovode vlasnici¹², Francuzi su od osnivanja rudnika počeli u svemu da se ponašaju po načelima kolonijalne prakse, što je bilo odlučujuće u pogledu izgradnje Bora. S druge strane, ono što je sagrađeno privatnom inicijativom domaćih ljudi u početno vreme rada rudnika, da bi se zadovoljile različite potrebe pridošlih radnika, bilo je većinom pravljeno na brzinu, neplanski, i služilo je svrsi u onoj meri i na onom nivou na kome su se tada nalazile navike i standard ljudi. U tim prvim udžericama treba tražiti korene kasnije borske čaršije, trgovačko — zanatlijskog dela naselja iz koga je poteklo predratno borsko građanstvo.

Ubrzo posle otvaranja rudnika malo Bor — selo postalo je pretesno da primi sve više pridošlica — radnika i nameštenika koji su se zapošljavali u preduzeću. Zato je Francuska kompanija već 1905. godine počela sa izgradnjom rudarske kolonije iznad sela, i to je bio početak tzv. Stare kolonije, oko koje su počeli da niču razni kućerci i barake za smeštaj ljudstva. Istovremeno, za radnike samce građeni su stambeni objekti od kamena, „kameniti stanovi“, dugačke prizemne kuće gotovo bez ikakvih higijensko — sanitarnih uslova.¹³

Kolonijalno naselje proširilo se osobito posle 1928. godine, kada se pristupilo izgradnji „Nove“ ili „Južne“ kolonije, iznad Borskog potoka. Naselje je izgrađivano tokom čitavog četvrtog desetleća, pa je tako između 1931-1940. podignuto 15 zgrada za radničke porodice i 21 zgrada za stanove nadzornika i činovnika.¹⁴ A evo šta onđasnji sveštenik beleži u Letopisu Borske parohije i crkve¹⁵ o sudbini Bor — sela, iste godine kada je počela izgradnja Nove kolonije:

„Selo Bor izgubilo je onaj živopisni izgled koji je imalo nalazeći se na obalama Borske reke. Gotovo jedna polovina njegova preseljena je na brdo prema jugu ili je rasturena dalje. Tako sada gde je bila glavna polovina sela, izgle-

da pusto, kao da nikad tu nije bujao život, i samo se s vremena na vreme čuje odjek kamena, koji lokomotive dovlače i bacaju u reku."

Dragoceno svedočanstvo o izgledu Bora pre ove dinamične izgradnje ostavio je austrijski slikar Adolf Kaufman, koji je za vreme svog boravka u Boru pred prvi svetski rat naslikao nekoliko izvanrednih kompozicija rudnika i naselja.

Tokom tridesetih godina, u vezi sa intenzitetom proizvodnje, brojem stanovnika i potrebama mesta, izgrađene su ili ponovo podignute zgrade za sve najvažnije javne i društvene ustanove. Iako je i dalje borsko naselje tretirala kao rudarsku koloniju, Francuska uprava bila je prinudena da omogući rad državnih službi i ustanova, neophodnih s obzirom na intenzivan porast stanovništva. Zato su u režiji i o trošku Uprave podignute sve građevine javne i društvene namene, izuzev Sokolskog doma. Godine 1932. završena je i predata opštini zgrada opštinskog suda, 1934. otvorena je nova bolnica na mesto stare barake, 1936. izgrađena je zgrada za starešinu sreske ispostave i zgrada zatvora, 1937. — nova zgrada osnovne škole sa učiteljskim stanovima, a 1940. — pravoslavna crkva sa stanom za sveštenika i paviljon za zarazne bolesti pri bolnici. Ovome spisku treba dodati, ne toliko zbog značaja koliko zbog ilustracije tipične kolonijalne prakse, dva magacina koja je Uprava otvorila za snabdevanje radnika i činovnika, kao i štalu sa mlekarom, za potrebe porodica sa malom decom.

Građevinski pothvati Francuza odlikovali su se, inače, funkcionalnošću, solidnošću i trajnošću. Ondašnja bolnica bila je u odnosu na postojeće prilike vrlo savremeno opremljena — imala je 50 postelja i centralno grejanje, zatim rentgen, operacionu salu, odeljenje sa kvarc-lampom i pomenuti paviljon za zarazne bolesti. Novopodignuta pravoslavna crkva, izgrađena u srpsko — vizantijskom stilu, važila je za najlepšu crkvu u Timočkoj eparhiji. Zgrada nove škole podignuta je tek pod pritiskom lokalnih i banovinskih vlasti, a na inicijativu upravnika škole Bože Popovića¹⁶ Škola je imala pet odeljenja i četiri stana za nastavnike, centralno grejanje i električno osvetljenje, bila je snabdevena pijaćom vodom i izolovana od vlage¹⁷, a pri školi je radila i besplatna kuhinja za siromašne dake.

Neke građevine koje su Francuzi podigli za svoje potrebe, danas predstavljaju kulturne spomenike grada. To se pre svega odnosi na neke stambene objekte, zatim na zgradu Direkcije i Francusku kasinu, koje dominiraju starim jezgrom Bora. Komforniji stanovi u Staroj i Novoj koloniji bili su namenjeni stranim i domaćim stručnjacima, zatim dugogodišnjim nadzornicima, činovnicima i stalnim radnicima — majstorima, koji su u Boru živeli sa svojim porodicama. Za radnike samce kojih je bilo u velikom broju, pored starih „kamenitih stanova" i baraka, podizane su proste dugačke građevine, tzv. „kasarne", u koje je moglo da stane i do 130 ljudi.¹⁸ Zbog ogromne potrebe za stanovima u naselju su vršene stalne prepravke starih stambenih i drugih objekata, pa su čak i pojedine kafane preuređene u prostore za stanovanje.

Izgrađene stanove Kompanija je svojim radnicima davala na korišćenje do dolaska u penziju, nakon čega je stan morao biti vraćen Upravi. Ovo je jedna od najboljih potvrda veoma izražene privremenosti života u Boru tokom ovog pe-

rioda, ako izuzmemo one slojeve koji svoju egzistenciju nisu vezivali za rad u rudniku.

Čaršija

Pomenuta prvobitna čaršija u međuratno vreme razvija se u pravi trgovačko — zanatlijski i varoški centar. Ali do stvaranja čaršije i njene društvene ekspanzije tokom tridesetih godina moralo je da prođe niz godina u kojima su se novi, ambiciozni ljudi borili protiv monopolističkog položaja porodice Jovanović. Ova starosedelačka porodica uživala je privilegovan položaj kod Uprave i držala predsedništvo opštine nekoliko decenija. Zahvaljujući tome proces stvaranja čaršije tekao je sporo u periodu u kome je porodica Jovanović uspevala da onemogući svaku konkurenciju u pogledu trgovačkih i ugostiteljskih poslova. Gazda Sima Jovanović, dugogodišnji predsednik borske opštine posedovao je u Boru parni mlin, strugaru, valjaru, vunovlačaru, kamenolom, trgovačku radnju, nekoliko kafana i drugih objekata, čime je pokrивao glavne potrebe borskog stanovništva, sve dok ogroman priliv radnika nije omogućio drugim preduzimljivim pojedincima da uskoče u nepokrivene prostore tržišta. U političkom smislu gubitak monopolskog položaja Sime Jovanovića dobio je svoj odraz na opštinskim izborima 1928. godine, kada je posle smrti njegovog sina Milana, dotadašnjeg predsednika, rukovodstvo opštinom prešlo u ruke čoveka koji nije bio iz kruga njegove porodice. Od tada, kako je zapisano u crkvenom letopisu, „ljudi od rada su stekli željenu svoju slobodu, te su borskoj koloniji pa i selu Boru dali izgled prometnog mesta.“ Od toga vremena čaršija počinje intenzivno da se razvija, a stare kućerke zamenjuju velike kafane sa prenoćištem, prave trgovačke radnje i zanatske radionice.

U istom zapisu o 1928. godine, nalazi se popis svih privatnih radnji u Boru.¹⁹ Letopisac navodi sledećim redom: „Šest pekarnica, 1 radnička kantina, 5 kasapnica, 2 fišlernice, 3 manufakturne radnje, 5 kolonijalno — bakalskih dućana, 2 berbernice, 1 krojačnica, 2 obućarnice, 1 narodna kuhinja, 1 potkivačnica, 2 kovačnice, 1 mlekađžinica, 5 vinskih podruma, 7 kafana i 4 piljarnice.“ Ako su ovi podaci Letopisa tačni, a nemamo razloga da ne verujemo ovako pedantnom popisu, onda upravo iznenaduje veoma brzi tempo razvoja čaršije. Jer, desetak godina kasnije, Bor već ima 53 zanatske radnje, oko 85 trgovačkih dućana i preko 70 kafana.²⁰ Većina ovih objekata nalazila se u delu naselja koji je podizanjem zgrade opštine i drugih javnih objekata postao i administrativni centar Bora. Godine 1936. Francuzi su pokaldrmisali glavnu ulicu u dužini od 520 metara, od direkcije kroz čaršiju do pijace, pa je i taj detalj doprineo da ovaj deo Bora dobije izgled varoškog središta.

Kafane, ta neizbežna sudbina rudarskog života, množile su se počev od izlaza iz preduzeća duž puta kojim su radnici išli na posao. Bilo ih je raznih: počev od restorana sa sobama za noćenje do najprostijih krčmi i podruma. Neke su posećivali samo francuski činovnici i imućniji trgovci, kao „Meksiko“, „Luvr“, itd. Pored porodice Jovanović, sada se kao ugledni ljudi pojavljuju nova lica: Marko Petrović, predsednik opštine do 1936. godine. Ljubomir Jović,

ugostitelj i vlasnik bioskopa, zatim Vojislav Mišković, vlasnik ciglane, pa braća Marković, Vlastimir Ilić, Aleksandar Žikić, Žika Stajković i drugi, koji su doprineli da svakodnevni život dobije građanska obeležja.

Stanovništvo

Osnovni uzrok naglom širenju čaršije bio je veliki porast broja stanovnika, izazvan sve većim angažovanjem radne snage od strane Francuskog društva borskih rudnika. U odnosu na prvu deceniju rada rudnika broj stanovnika učtovostručen je početkom tridesetih godina, kada je u Boru živelo oko 5 000 ljudi. Već 1939. godine, samo radnika, bez činovnika, nadzornika i ostalog građanstva bilo je 6 318, a aprila 1941. borski letopisac beleži da mesto ima „13 000 duša.“

U isto vreme nacionalni sastav stanovništva bio je vrlo raznorodan i brojno veoma različit, pa postoji svega nekoliko pripadnika pojedinih nacija, kao i čitave kolonije drugih. Bor postaje stecište radnika iz svih krajeva Jugoslavije; pored domaćeg vlaškog življa naročito u velikom broju bili su zastupljeni Makedonci i žitelji južnih delova Srbije (područje Vranja, Pirota, Kosova, itd). Takođe je bilo i dosta Podrinaca, Bosanaca, zatim Crnogoraca, pa čak i Ličana i Dalmatinaca. Za Bor je od velikog značaja bilo prisustvo kvalifikovanih radnika i raznih stručnjaka iz razvijenih krajeva Hrvatske i Slovenije, koji su u kulturu svakodnevnog življenja unosili zapadnjačke i malogradanske forme.

Od stranih državljana, pored kolonije Francuza i Italijana bilo je u manjem broju Čeha, Mađara i Nemaca, kao i dosta brojna enklava ruskih emigranata, koje je Francusko društvo angažovalo 1922/23. godine iz redova ostataka Vrangellove armije. Zajednički život na rudniku i nepostojanje izražene nacionalne tradicije usloveli su specifične odnose, u kojima su i nacionalno i versko pitanje u svakodnevnoj komunikaciji među stanovništvom gotovo uvek imali sekundarni značaj.

Tako se Bor tridesetih godina razvija u veliko i dinamično mesto sa izraženim atributima grada, ali istovremeno zadržavajući brojna obeležja rudarske kolonije. Francuzi su u naselju izgradili ono što su morali, ali su se opirali da Bor stekne status grada, jer bi onda bili dužni još mnogo šta da grade (pre svega podzemnu kanalizaciju). Taj neodređeni status naselja ogledao se i u njegovom imenu: to više nije selo Bor, ali ni grad Bor već jednostavno — Borski rudnik, naziv koji se i u napisima u štampi, i u zvaničnim dokumentima i u svakodnevnom govoru zadržao dugo vremena, a u nekim slučajevima i sve do danas.

Socijalni položaj i standard radništva

Kako je rasla i proširivala se proizvodnja u Borskom rudniku, tako se povećavao i priliv radništva. Od onih stotinak rudara iz 1903. godine, tokom vremena broj radnika porastao je na nekoliko hiljada. Najviše radnika zabeleženo

je 1938. godine, kada je u vezi sa izgradnjom elektrolize u Boru bilo 6 867 zaposlenih, uz 380 činovnika i nadzornika.²¹ Iduće godine u preduzeću je radilo 6 318 radnika, od toga na jami i spoljnim radovima 3 258 i 3 060 u topionici i drugim pogonima.²² Od 1929. godine Francuska kompanija više nije imala problema sa angažovanjem radne snage, jer je svakog dana pred kapijama rudnika čekalo po nekoliko stotina ljudi na posao. U to vreme zaposliti se u Borskom rudniku bila je svojevrsna privilegija, jer to je bio jedan od retkih rudnika u zemlji u kome je zarada bila zagarantovana, a isplata redovna. Osim toga, i nadnice su bile veće nego u drugim preduzećima: Dok je prosečna nadnica u Jugoslaviji 1932. iznosila 24,58 dinara, u Boru u isto vreme nadnice su iznosile: kopača i tesača u jami 37,96 din, zanatlija u jami 40,80 din, zanatlijskih pomoćnika 27,03 din, topioničara 44,70 din, zanatlija u topionici 39,80 din, zanatlijskih pomoćnika u topionici 27,15 din.²³ Do kraja tridesetih godina dnevnicu rastu, sa dodacima na skupoću do proseka 35-40 dinara.

Da bi se odredio realni životni standard radnika, potrebno je navesti cene osnovnih životnih namirnica. U periodu krize cene dostižu najniži nivo. U septembru 1932. beli hleb težine 950 grama, polubeli od 1 000 grama i crni od 1 150 grama koštaju po 2 dinara. Pšenica je imala najnižu cenu od 0,90 din. po kilogramu početkom 1934, a kukuruz početkom 1935, kada je kilogram koštao 0,75 dinara. U vreme krize cena mesu, u zavisnosti od vrste i kvaliteta, iznosila je između 4 i 12 dinara, dok je kilogram masti koštao oko 10 dinara. Posle 1934. cene se stabilizuju i nešto su više. Hleb košta 2,5-3 dinara, pšenica i kukuruz 1-1,5 din, meso 7-12 din, mast 13-16 dinara.²⁴ Između 1929. i 1941. godine nije bilo većih redukcija radnika u vezi sa proizvodnjom, sem 1932. godine kada je u januaru i februaru otpušteno 248 radnika.²⁵

Tridesetih godina angažovana radna snaga svrstavala se u nekoliko jasno određenih grupacija, sa zasebnim tretmanom i materijalnim položajem.²⁶

Prvi sloj činili su Francuzi, Italijani i drugi strani stručnjaci i kvalifikovani radnici, zatim domaći inženjeri, lekari, značajni službenici i pojedini dugogodišnji radnici koji su stekli poverenje Uprave. Oni su primali mesečne plate, stanovali su u najboljim stanovima Stare kolonije i nisu plaćali stanarinu, ogrev i osvetljenje. Osim toga imali su na raspolaganju posluhu i određenu količinu nameštaja — vlasništvo Kompanije. Direktor i najviši francuski službenici imali su plate do iznosa od 15 000 franaka plus 15 000 dinara mesečno, zatim 150 000 franaka redovne godišnje nagrade, premiju na proizvodnju i za školovanje svakog deteta u inostranstvu po 15 000 franaka. Osim toga primali su i od 30 do 60 hiljada franaka za svako lečenje u inostranstvu, pošto nisu imali poverenje u naše lekare.²⁷ Odnos plata Francuza i naših stručnjaka iznosio je i 10 : 1 u korist prvih. Jedini izuzetak bio je Bogoljub Stojšić, koji je zarađivao i do 30 000 dinara mesečno. Za tadašnje vreme to su bila ogromna primanja, ako uzmemo u obzir da je plata upravnika Senjskog rudnika, na primer, iznosila 3 000 dinara.

Ovaj privilegovani sloj živeo je u većini u Boru sa svojim porodicama. Malobrojni samci najčešće su se hranili u najboljim kafanama ili u Kasini, gde je hrana koštala oko 800 dinara za jedan mesec.

U drugu grupu spadali su stalni radnici, tzv. „mesečari“, koji su takode u Boru živeli sa porodicama i koji su predstavljali već starosedelački sloj, budući

da su poticali od prvih rudara koji su došli na rudnik. Sa njima u istom nivou bili su pisari i niži domaći činovnici pri Direkciji. Oni su obično stanovali u Novoj koloniji i imali su subvencije stanarine, da bi nakon 12 godina neprekidnog rada bili oslobođeni plaćanja stana, ogreva i osvetljenja. Na ovu grupu radnika Francuzi su se najviše oslanjali u proizvodnji, a najistaknutije, vredne i poslušne postavljali su za šefove, poslovođe i nadzornike. Njihova deca imala su pravo prvenstva prilikom zapošljavanja, a sposobnije su slali u Rudarsku školu u Knjaževcu (otvorena 1931), kao i u druge stručne i građanske škole. Plate ovih radnika bile su više od plata privremenih radnika — seljaka iz okoline i došljaka, i oni su od svih kategorija najviše bili vezani za preduzeće i Bor. Zadrživali su 2-3 000 dinara mesečno, pa i više i dobijali su redovne šestomesečne i godišnje premije.

Treću kategoriju, najbrojniju, sačinjavali su seljaci iz okolnih sela. Oni su u većem broju počeli da se zapošljavaju u rudniku od kada su njihova imanja počela da osiromašuju zbog razornog dejstva dima iz borskih postrojenja. Ali bez obzira na dužinu rada u preduzeću, lokalno stanovništvo uvek je bilo više vezano za zemlju, pa je rudnik za ovu grupaciju radnika bio samo dopunsko sredstvo prihoda. Ova okrenutost zemlji i dvojni položaj uticali su mnogo na stepen njihovog angažovanja na poslu, a u doba letnjih poljskih radova čak su masovno izostajali sa posla.²⁸ Uprava je bila prinudena da toleriše ovakvo ponašanje domaćih radnika s obzirom da je njihovim angažovanjem u preduzeću umanjivala stepen odgovornosti zbog pustošenja okoline. Zato su takvi radnici uvek iznova primani na posao, mada su Francuzi često isticali da „randman tako uposlenog osoblja nije niukom slučaju ravan randmanu kvalifikovanih radnika ili radnika koje bi Društvo moglo uposliti sa drugih strana Jugoslavije” i da „naknada koju Društvo na taj način daje svojoj okolini ozbiljna je i predstavlja za Društvo jednu ozbiljnu žrtvu.”²⁹

Četvrtu grupu činili su radnici — samci, pridošli iz svih krajeva zemlje u potrazi za poslom. Po brojnosti oni su bili odmah iza domaćeg stanovništva, a radili su na najtežim poslovima na jami i u topionici. Ova grupa bila je u najgorom položaju što se tiče uslova života i rada, jer zahvaljujući besposlici i velikoj ponudi radne snage, Francuzi o ovoj grupi radnika nisu morali da vode nikakvog računa. Oni su stanovali u „kamenitim stanovima” i „kasarnama”, kao i u iznajmljenim čatrljama i sobičima kod domaćeg stanovništva. Uglavnom seljačkog porekla i nepismeni, iz pasivnih krajeva zemlje, ovi radnici nisu bili eksploatisani samo od strane Uprave, već je i čitava predratna čaršija živela od njihovih zarada. To važi kako za stanodavce, tako i za trgovce i mnogobrojne kafedžije, koji su njihovu težnju za bilo kakvim provodom i olakšanjem od teškog života svesrdno iskorištavali. Ovi radnici hranili su se najčešće u tzv. „narodnim kuhinjama”. To su bile mehane koje su preduzimljivi pojedinci otvorili radi ishrane radništva. U njima je mesečna cena hrane iznosila 200-250 dinara, a obroci su se primali u porcijama iz zajedničkog kazana. U Boru su krajem tridesetih godina postojale 4 takve kuhinje: „Vasić”, „Mitar”, „Čabrić” i „Kuhinja kod kamenitih stanova”. Izgleda da je postojala i posebna muslimanska kuhinja, jer 2. jula 1938. džematski imam iz Niša Ibrahim Maslić interve-

niše kod pravnog referenta Lakovića da se otvaranje ove kuhinje poveri njegovom bratu Omeru.³⁰

Borsko radništvo bilo je, inače, osigurano kod Bratinske blagajne, koja je preko svoje bolesničke, invalidske, penzione i blagajne za zbrinjavanje nezaposlenih lica obezbeđivala članovima i njihovim porodicama materijalnu i bolesničku pomoć, pogrebninu, a ostarelim i onesposobljenim radnicima penziju i invalidninu. Po propisima, prihodi Bratinske blagajne sastojali su se od redovnih uloga osiguranika, redovnih uloga preduzeća, kazni izrečenih nad radnicima od strane preduzeća ili Mesnih upravnih odbora, zatim od darova i zaveštanja, kao i od kamata korisno uložene gotovine.³¹ Prilozi preduzeća trebali su biti istog iznosa kao i prilozi osiguranika, čija je visina bila razmerena po utvrđenim kategorijama.³² Francuzi su se ubrzo infiltrirali i u ovu instituciju, pa su tridesetih godina svi činovnici Bratinske blagajne u Boru bili finansirani od strane Uprave. Zato je obavezni udeo preduzeća uvek knjižen kao „ušteta“, pa se mesna blagajna izdržavala uglavnom od priloga radnika.³³ Blagajnik Bratinske blagajne bio je istovremeno i blagajnik preduzeća, a predsednik Mesnog upravnog odbora blagajne — sam direktor Pijala. Tako se može naići na jedinstvene slučajeve da zahtev ili molbu Mesnog odbora Francuskom društvu i odgovor Društva potpisuje isto lice — Pijala.³⁴

Do sada su učinjeni brojni pokušaji da se položaj i aktivnost radničke klase u Boru pre rata prikaže u svetlu revolucionarne delatnosti. Međutim, sa stanovišta značaja koji određene pojave imaju u odnosu na društvene procese, mora se istaći da je uticaj organizovanih revolucionarnih snaga među borskim radništvom u međuratnom periodu bio minimalan. Čak i u periodu javnog delovanja komunističkog pokreta, do Obzanane i Zakona o zaštiti države, nije ostvaren veći uticaj na borsko radništvo. Akcije revolucionarnih snaga bile su ograničene na sela u okolini, naročito na Zlot gde je najistaknutija ličnost radničkog pokreta Petar Radovanović imao najveći uticaj. Bor je u to vreme bio, zahvaljujući budnosti Uprave i državnih organa, potpuno blokiran za značajnije prodore i revolucionarna strujanja. Naročito je period posle šestojanuarske diktature bio karakterističan po apsolutnoj sprezi Francuza i lokalnih organa vlasti, u cilju onemogućavanja bilo kakve revolucionarne delatnosti, o čemu u arhivskoj građi nalazimo mnogobrojna svedočanstva.³⁵ Pasivnosti borskog radništva doprinio je i nizak nivo klasne svesti i atmosfera privremenosti u kojoj nije bilo vremena za klasne sadržaje.

Pa i najveći radnički štrajk u Boru koji je organizovao Jugoras 1938. godine, nije imao značajniji uticaj na društveni preobražaj položaja radničke klase, jer su u njemu borski radnici, zavedeni snažnom demagogijom Milana Stojadinovića, poslužili samo kao sredstvo ostvarenja politike vodstva Jugoslovenske radikalne zajednice.

Politički aspekti društvenih tokova

Politički život u borskom kraju bio je bez intenziteta i ograničen. Sa gotovo nikakvim odrazom na radnike, političke akcije gradanskih stranaka oživlja-

vale su prvenstveno u vezi sa parlamentarnim izborima. Delatnost političkih stranaka nikada nije bila organizovana, nije bilo sastanaka ili skupština niti su postojale kancelarije ili bilo kakva druga izvorišta delovanja. Do kraja dvadesetih godina pečat političkom životu u Boru davala je ličnost Sime Jovanovića, bogataša i poznatog radikala, višekratnog narodnog poslanika. Na svim parlamentarnim izborima u ovom periodu (sem na izborima 1925. kada su u Boru pobedili Zemljoradnici), Radikali pod vodstvom Jovanovića dobijali su nadmoćnu većinu, što se dugo vremena odražavalo i na opštinske izbore. Jovanović je biran za predsednika opštine 1920. i 1923. godine, a njegov sin Milan 1926. godine. Tek na izborima za opštinu 1928, kao što je već rečeno, lista Sime Jovanovića pretrpela je poraz, ali to je pre bio odraz ekonomske, nego političke borbe. Povodom toga borski letopisac je zabeležio:

„Pobeda novog predsednika (Petra Kostadinovića, prim.) bila je odraz reakcije protiv gazda Sime Jovanovića, koji je ometao strancima da otvaraju mehanice i dućane u borskoj koloniji, da konkurišu njegovom dućanu i trima kafanama i da iskorišćavaju narod u Boru. Zbog toga su novog predsednika mnogo pomogle dućandžije na izboru — moralno i novčano.”

Posle uvođenja diktature i zabrane delovanja postojećih političkih partija, politički život u Boru ograničio se na izbore za opštinsku upravu. O tome kako se novostvoreno stanje u državnoj politici odrazilo na politiku u Boru, opširno svedoči borski letopisac.³⁶ Maja 1929. godine u Bor je došao veliki župan Timočke oblasti da preispita rad opštinske uprave. Na žalbu nekoliko građana i pravoslavnog sveštenika na nemarnost i propuste uprave P. Kostadinovića, župan je tadašnju upravu — predsednika i trojicu kmetova — poslao kući „da gledaju svoje domaće poslove.” Predložena je, od strane sveštenika i starešine sreske ispostave, nova lista, sastavljena od predstavnika svih bivših partija, opet sa Simom Jovanovićem na čelu. Međutim „dućandžije, kad su čuli za ovakvo rešenje poleteli su županu da listu osujete, jer je ona imala na čelu Simu Jovanovića i neke radikale koji nisu za odbornike dostojni.” Posle mnogo natezanja, na predlog sveštenika, prihvaćen je za novog predsednika Marko Petrović, pekar iz Bora, a ceo odbor ostao je isti onakav kakav je bio pod Kostadinovićem.

Marko Petrović ostao je predsednik opštine sedam godina, jer je pobedio i na izborima 1933. godine. Povodom rezultata izbora protivkandidat Sava Novaković žalio se Upravnom sudu u Beogradu, navodeći da je dotadašnji predsednik izvršio pomoću žandarmerije presiju na birače i onemogućio regularno održavanje izbora. Osim toga, dvesta makedonskih birača koji su glasali za Marka Petrovića uvedeno je u biračke spiskove uoči samih izbora.³⁷ Žalba Save Novakovića je odbijena, izgleda najviše zahvaljujući činjenici da su se na njegovoj listi nalazili pripadnici zabranjenih stranaka, dok je lista Marka Petrovića bila sastavljena od režimskih ljudi.³⁸

Opštinska vlast u Boru promenjena je 1936. godine, kada je za predsednika ponovo izabran stari Sima Jovanović. U ovom slučaju u izbore se umešala i Francuska uprava (Jovanović je bio Pijalin kum), koja je naložila radništvu da glasa za listu Sime Jovanovića. Predsednik izborne komisije bio je upravnik jame Bogoljub Stojšić, a svako ko je glasao za Marka Petrovića dovodio je sebe u

opasnost da bude otpušten. Objektivni sveštenik — letopisac nije propustio da zabeleži neregularnost izbora:

„Radilo se mnogo na tome da bude izabran Sima Jovanović. Vršena je presija na radništvo da glasa za listu Sime Jovanovića pa je ovaj i izabran. Sa ovim prestalo je upravljanje borskom opštinom Marka Petrovića, koji je bio predsednik sedam godina i čije je upravljanje bilo od velikog uticaja na razviće borske čaršije i borske opštine.“

Borski politički život u međuratnom periodu odslikava se, dakle, u svetlu sukoba različitih čaršijskih interesa, i to je bio jedini vid političkog uticaja na društvene tokove. Sa borbom za upravljanje opštinom neposredno je bila povezana i borba za naklonost Uprave, jer su na „crnoj blagajni“ Francuskog društva svoje kovertne podizali, pored ostalih državnih organa, i opštinski funkcioneri. Uprava je direktno učestvovala u finansiranju budžeta opštine, kako bi se izbegao prirez na neposredni porez građana. Tako je, na primer, udeo Kompanije u budžetu za 1933. godinu, koji je bio određen na 278 732 dinara iznosio 160 000 dinara.³⁹

Krupni politički događaji u svetu i kod nas reflektovali su se na borski život samo sporadično. Tako je Ministarstvo unutrašnjih poslova obavestilo FDBR 29. 05. 1933. da je jevrejskim izbeglicama iz Nemačke odobren privremeni boravak u zemlji ali bez prava na uposlenje, a 3. 01. 1935. naređuje se Francuskom društvu da u vezi sa zategnutim odnosima sa Mađarskom zbog ubistva kralja Aleksandra, ne prima do daljeg na rad ni jednog mađarskog podanika.⁴⁰

Verske prilike

Najznačajniji izvor za verske prilike u međuratnom periodu jeste Letopis Borske parohije i crkve, svedočanstvo bez koga je nemoguće osvetliti i druge aspekte društvenog života u tadašnjem vremenu. Letopis je ustanovljen 1925. godine, a u naznačenom periodu vodio ga je borski paroh Andreja Dorđević, koji je sveštenučku dužnost u Boru obavljao od 1922. do 1940. godine.

Borska parohija sastojala se do 1932. godine iz dve opštine — Bora i Brestovca. Posle donošenja novog Ustava pravoslavne crkve Brestovac je postao samostalna parohija, a borskoj crkvenoj opštini priključeno je selo Oštrelj. Do 1912. godine u Boru nije postojala crkva, pa se za verske potrebe koristila crkva u Zlotu. Te godine, zahvaljujući Francuskom društvu i Đorđu Vajfertu, u Boru je izgrađena crkva posvećena svetom Đorđu, patronu rudnika. Zbog tadašnjih srpsko — fransuckih odnosa, podizanju crkve pridavan je izvanredan značaj, pa su njenom osvećenju prisustvovali i prestolonaslednik Aleksandar, Nikola Pašić i drugi značajni ljudi kraljevine Srbije. Za oslikavanje ikonostasa bio je angažovan poznati slikar Paško Vučetić iz Splita, koji se već u to vreme afirmisao u crkvenom slikarstvu radeći na crkvi u Rumi. Ova crkva je zbog potreba rudnika srušena 1940. godine. Umesto nje podignuta je o trošku Francuskog društva nova crkva, čije osvećenje je obavljeno 21. jula 1940.

Pravoslavna crkva u Boru opstajala je u veoma teškim uslovima, usled poznate verske indiferentnosti ovdašnjeg vlaškog življa. „Pre otvaranja rudnika, u moralnom i religioznom pogledu Bor je stajao najgore od svih krajeva Srbije” — stoji zapisano u početku Letopisa, pa zatim: „Pričaju da je jednom sveštenik služio službu božiju o Božiću — bez ijednog posetioca.” O domaćem stanovništvu sveštenik kaže: „Crkvu slabo posećuje, iako ona od njega ništa ne traži, pa ni običan crkveni tas se u crkvi ne iznosi, da se ne bi time on odbijao i zazirao od crkve. A uzrok je tome njegov osobeni mentalitet i njegovi osobeni običaji, kojih se pridržava. Tako, na primer, o velikim i najradosnijim hrišćanskim praznicima, on mesto da žuri radosno u crkvu, voli da ostane kući, da oda je pomen svojim umrlim, da pali sveće i deli podušja i da plače. Zbog toga, o velikim hrišćanskim praznicima, kada se sve raduje, kao o Božiću ili Uskrsu, selo Bor i Brestovac sa kuknjavom koja se razleže po kućama, daju izgled mesta koje je snašla neka velika nesreća.”

O gradnji crkve 1912. godine sveštenik beleži: „Narod nije hteo da pomogne pri izgradnji hrama, pa čak ni kamen da nosi, ne iz neprijateljstva, već zbog svoje religiozne indiferentnosti.”

Usled ovako nepovoljnog stanja, pravoslavna crkva bila je primorana da svoj opstanak vezuje za pomoć Francuskog društva. Tako je ne samo hram izgrađen o trošku Uprave, već je i sveštenik uživao mnoge olakšice: imao je besplatan stan, ogrev i osvetljenje, dobijao je 200 dinara mesečne pomoći, svake godine o Đurdevdanu 500 dinara, a za prve tri godine svog boravka u Boru sveštenik je dobio 6 000 dinara da bi se obezbedile osnovne potrebe bogoslužnja.

Tokom godina, radom upornog sveštenika u verskom životu Bora došlo je do krupnih promena. On nije prezao ni od pretnji i ucena da bi privukao stanovništvo crkvi. Seljake je upozoravao da će obavestiti državne vlasti ukoliko ga ne budu pozivali na uobičajene obrede (vodosvećenje, sečenje slavskog kolača), a izdavanje crkvene dokumentacije i druge crkvene usluge uslovljavo je prisustvom građana na nedeljnim i prazničnim bogoslužjenjima. Porast društvenog uticaja crkve bio je povezan i sa prodorom mladog građanskog sloja, koji je preko učešća u javnim oblicima verskog života ispoljavao svoj društveni položaj.

Sveštenik Dorđević nije bio delotvoran samo sa svojim vernicima, već je aktivno učestvovao i u političkom i čaršijskom životu, istupajući veoma često protiv nemorala i drugih „ružnih pojava” u Boru. Godine 1929. izdejstvovao je kod Uprave da članovi ruskog hora mogu odsustvovati sa posla radi pojanja u crkvi, i to nedeljom i na dvanaest verskih i državnih praznika, bez ukidanja dnevnica. Sveštenik je bio i jedan od osnivača Sokolskog društva i član njegove uprave, a preduzimao je i humanitarne akcije kao, na primer, septembra 1931. kada je putem proglasa pozvao građane da svojim priložima pomognu neke krajeve Jugoslavije pogođene sušom. Tridesetih godina već ni jedna crkvena svetkovina nije mogla da prođe bez aktivnog učešća naroda, građanstva i društvenih institucija, kao što nijedna državna manifestacija nije mogla da se zamisli bez vidnog učešća crkve. U tom smislu naročito svečano bile su proslavljane rudar-

ska slava sv. Prokopije (21. juli) i slava sv. Dorde (6. maj), zaštitnika rudnika, a od državnih praznika godišnjice Ujedinjenja i kraljevski rodendani. Najvećim svetkovinama prisustvovali su i predstavnici Francuskog društva.

Sveštenik Dordević napustio je Bor početkom 1940. godine, kada je postavljen za arhijerejskog namesnika u Sokobanji, ne dočekavši dovršetak novog hrama. O ogromnom doprinosu razvoju verskog života i uticaju na društvene prilike ovoga carigradskog daka i hadžije najbolje svedoči prva zabeleška u Letopisu njegovog naslednika Milorada Stojanovića. U njoj on saopštava da je stupio na dužnost „srećan što je parohija borska jedna od najuglednijih parohija u Eparhiji Timočkoj i što se u njoj rad ranijeg paroha Andreje Dordevića vidno isticao i cenio.”

Pored pravoslavne u Boru je delovala i katolička crkva, koja je podmirivala verske potrebe Francuza i drugih katoličkih stanovnika Bora. Katolička župa ustanovljena je 1928. godine. Iste godine Francusko društvo podiglo je manju crkvu posvećenu sv. Ljudevitu u kojoj je jednom mesečno verske poslove obavljao sveštenik iz Beograda, Francuz po narodnosti. Odnosi dveju crkava u ovo vreme bili su više nego tolerantni; stanovništvo u Boru gotovo nikada se nije delilo po veri, praznovani su zajednički i pravoslavni i katolički praznici, a verskoj trpeljivosti mnogo su doprineli sveštenici obeju vera, koji su u tom duhu vaspitavali svoje vernike. Korektne odnose donekle su zatamneli događaji oko Konkordata, kada je i u Boru, u organizaciji pravoslavne crkve, došlo do masovnih protestnih manifestacija pravoslavnog življa. Ovo nezadovoljstvo, međutim, bilo je upereno isključivo protiv državne politike i nije bitno poremetilo ustaljene relacije.

S druge strane, prema muslimanima kojih je u Boru na radu bilo stotinak, pravoslavna crkva i paroh Dordević ispoljavali su veliku netrpeljivost. Zbog njihovog zapošljavanja u Boru Dordević je čak angažovao episkopa timočkog Emilijana da interveniše kod Uprave, a u više navrata je i sam tražio da se takvi radnici otpuste. Gnev sveštenika bio je izazvan pojavom prelaska srpskog življa u islam. Bio je to jedan od najvećih problema sa kojim se pravoslavna crkva u Timočkoj krajini suočavala u to vreme, jer je ovakvom promenom vere bilo omogućeno nerazvedenim licima da pred muslimanskim verskim vlastima sklapaju nove brakove. Samo 1935/36 u Boru je zabeleženo 9 takvih slučajeva, od kojih su četiri nova islamska braka sklopili ruski emigranti. Ovaj problem predstavljao je srž tinjajućeg sukoba između pravoslavne crkve i islamskog džemata i deo suprotstavljanja crkve ondašnjoj zvaničnoj politici koja je takvo stanje tolerisala. Na jednom mestu Letopisa sveštenik kaže:

„Ovakva privilegija je jedno razvraćanje naroda koje ne postoji svakako u nijednoj državi osim u Jugoslaviji. A ovo razvraćanje već se opaža u blagoslovenoj Jugoslaviji u kojoj je autoritet zakonito sklopljenih u pravoslavnoj crkvi brakova a nerazvedenih opao usled ovakve akcije muslimanske verske vlasti u Jugoslaviji.”

Pojavni oblici društvenog i kulturnog života

Kafana kao institucija

Već je rečeno kako je brzo rastao broj ugostiteljskih, trgovačkih i zanatlijskih radnji u Boru tokom tridesetih godina. Neprestani priliv radništva uvećavao je potražnju na tržištu, zbog čega je mogućnost otvaranja novih objekata stalno bila aktuelna. Veliki opticaj novca u naselju omogućavao je sposobnim trgovcima i kafedžijama da za godinu — dve poslovanja u Boru steknu imetak. Često se dešavalo da pojedine trgovine budu otvorene i preko cele noći, a u dane kada je primana plata ili „foršus“ Bor je postajao uzavrelo mesto u kome su prepune kafane radile bez prestanka.

Kafanski život bio je stvarni i gotovo jedini sadržaj slobodnog vremena većine borskih radnika. Bilo je različitih kafana: od velikih restorana koji su bili rezervisani za gospodu, činovnike i čaršijske gazde, do prljavih krčmi i podruma u kojima se točilo jeftino piće. Centralna kafana u Boru dugo vremena bila je „Veseli rudar“ Sime Jovanovića. Za nju su bili vezani i prvi kulturni sadržaji, raznovrsni društveni skupovi, proslave i priredbe. Poznatije kafane bile su još „Korzo“ Ljube Jovića u kojoj je radio i bioskop, zatim „Kruna“ Italijana Batiste gde su se nedeljom održavali „matinei“ i igranke, pa „Marinina“ kafana, „Meksiko“, „Beograd“, „Žagubica“, „Balkan“, „Evropa“, itd. U duhu povlađivanja Francuzima nekim su davana i ovakva imena: „Luvr“, „Mali Pariz“, „Mulen ruž“. Neke kafane su svojim gostima, za malo veće pare, pružale i zadovoljstva posebne vrste: kafane „Jugoslavija“, „Marina“, „Žagubica“ i druge raspolagale su devojkama za zabavu koje su fiktivno zapošljavane kao konobarice ili pevačice.

Kafanski život, a sa njim u vezi alkoholizam, prostitucija i česti izgređi, bio je istaknuta pojava u životu mesta. Evo šta o tome kaže letopisac 1931. godine:

„Kafane i podrumi u Boru preterano su se namnožili, privlačeći radnike pićem i svirkom i prazneći im džepove čim prime platu ili foršus. Među kafanama i podrumima nastala je nesavesna konkurencija. Tako jedan kafedžija velike ali zabačene kafane zvani Čabuk da bi privukao radnike k njegovoj kafani otvorio je u istoj javnu kuću bluda pod vidom kelnerica“. Intervencije sveštenika da se ova „mesta bluda“ zatvore nisu ništa pomagale, jer su vlasti bile nemoćne prema pojavama koje su postajale dominantni oblik življenja velikog broja ljudi. Alkoholizam je bio i veliki problem Francuske uprave, koja je povodom toga izdala niz objava i naredbi radništvu.⁴¹ U naredjenju 28. 03. 1929. godine „najstrožije se zabranjuje prodaja alkoholnih pića u koloniji, a svak onaj ko se ogreši o naredbu biće smesta otpušten.“ U naredbi od 29. 01. 1934. stoji: „Biće KONAČNO otpušten svaki radnik koji nastavi sa prestupničkim ponašanjem i skoro svakodnevnim skandalima (osobito Podrinci i Bosanci).“ Jedna objava iz

1937. uperena je „protiv noćnog pijančenja po kafanama“, naročito „Južnosrbijanaca.“

Dinamizam i intenzitet života upotpunjavali su razni prevaranti, lopovi, lažni iscelitelji, „umetnici“ i kockari koji su tokom tridesetih godina nagnuli u Bor. Ovaj polusvet ostavio je značajne tragove u razvoju subkulturnih formi svakodnevnog življenja.

U ovo vreme kafanski prostor služio je za gotovo sve delatnosti društvenog i kulturnog karaktera. Najčešće kod „Veselog rudara“, „Krone“ ili u kafani „Korzo“ priredivalo je borsko građanstvo proslave državnih praznika, svećanih događaja ili raznih godišnjica. Dilettantska pozorišna družina „Čiča Ilija“ nastupala je u kafani „Kruna“ do otvaranja Sokolskog doma, a Tamburaško društvo često je svoje predstave izvodilo u boljim kafanama. U kafanama su radili i kinematografi. Prve filmske predstave priređivane su od početka dvadesetih godina u „Veselom rudaru“. Nabavku i projekciju filmova vršili su Francuzi, a pratnju je činio muzikant iz Velikog izvora, neki Mirko zvani Svirač. Godine 1931. trgovac i kafedžija Ljubomir Jović otvorio je u svojoj kafani „Korzo“ bioskop — „ton film“. Izvesno vreme postojala su naporedo oba bioskopa, pa je zatim onaj francuski prestao sa radom. Šest godina kasnije (1937) Jović je podigao posebnu zgradu za bioskop, koji je dobio isto ime kao kafana. Od 1934. i Sokolsko društvo je imalo kinematograf, a 1938. u zgradi nekadašnje „Krone“ Francuzi otvaraju novi ton — kino „Apolo“. Program bioskopskih predstava u prvom francukom bioskopu sastojao se iz komedija, burleski i kolorisanih revija, dok su u Jovićevom bioskopu prikazivani i igrani filmovi različitih žanrova. U Sokolskom domu projektovani su pored igranih i dokumentarni namenski filmovi. Tako je maja 1935. godine prikazan film „Život i rad blaženopočivšeg viteškog kralja Aleksandra I Ujedinitelja.“⁴²

Sokolsko društvo

Krajem 1930. godine osnovano je u Boru Sokolsko društvo, sa ciljem da „vaspitava omladinu u fizičkom, moralnom, intelektualnom i nacionalnom duhu“.⁴³ Društvo je oformljeno na inicijativu tadašnjeg načelnika sreske ispostave Lazara Mihajlovića i upravnika škole Mirka Jovanovića, a u njegovom stvaranju učestvovali su i tadašnji predsednik opštine Marko Petrović, sveštenik Andreja Dorđević, kao i pojedini trgovci iz čaršije. Prvi starosta Društva bio je Lazar Mihajlović, a posle njegovog premeštaja iz Bora 1931. starosta je postao Marko Petrović, podstarosta Andreja Dorđević, a prosvetar novi učitelj Boža Popović. Osnivanjem Sokolskog društva došlo je do objedinjavanja i bolje organizovanosti društvenog i kulturnog života u Boru. U mestu bez nekih ukorenjenih kulturnih oblika delatnost Sokolskog društva daleko je prevazišla njegov osnovni sportski sadržaj. Zato je stvaranje organizacije Sokola za predratni Bor imalo izvanredan značaj.

Ubrzo posle osnivanja Društvo se sastojalo do sportske sekcije, hora, orkestra u velikom i malom sastavu i pozorišne grupe, sastavljene uglavnom od članova pozorišta „Čiča Ilija“. U Sokolskom domu bila je smeštena narodna

knjižnica i čitaonica, a izvesno vreme postojao je i fudbalski klub „Strelac“ pri Društvu. Od otvaranja Sokolskog doma 1931. godine on ubrzo postaje mesto najvažnijih kulturnih zbivanja. U njemu se održavaju gotovo sve akademije, priredbe i igranke, a organizacija Sokola postaje neizostavni dekorativni činilac svih državnih i verskih manifestacija. Kulturne sekcije uglavnom su pripremale programe za građanstvo Bora ili za gostovanja u obližnjim mestima. Sportska sekcija, međutim, zahvaljujući kvalitetnom radu učestvovala je na mnogim državnim sletovima: u Ljubljani 1933, Zagrebu i Sarajevu 1934, u Sofiji 1935, kao i na svesokolskom sletu u Pragu iste godine.

I pored uspešnog delovanja, Društvo u svom radu nije bilo potpuno nezavisno, jer je zbog finansijskih teškoća bilo prinudeno da se obraća za pomoć Francuskoj upravi, bilo da se radilo o nabavci fiskulturnih sprava, plaćanju prevoza ili finansiranju dogradnje Doma. Tako je Sokolsko društvo 1934. godine dobilo od Uprave projekcion bioskopski aparat za 15 000 dinara, pod uslovom da obavezno daje predstave za radnike i građanstvo po niskim cenama, kao i da prikazuje filmove odobrene od strane državne cenzurne komisije.⁴⁴

Sokolsko društvo u Boru prestalo je sa radom 1941. godine, posle nemačke okupacije. Za sve vreme svog postojanja Društvo je bilo najvažniji integrativni činilac javnih i kulturnih događanja. Ono je bilo jedina društvena organizacija u kojoj je ostvarena neposredna kulturna komunikacija svih društvenih slojeva. Zahvaljujući Društvu borsko građanstvo dobilo je mogućnost da nastavi svoju socijalnu ekspanziju i kulturnu emancipaciju. S druge strane, članovi Društva bili su i mnogi progresivni radnici, a razlog tome je što su se kroz rad Sokolskog društva ostvarivala sva najvažnija pregnuća u oblasti kulture, sporta i društvenog života. Tako je ona reakcionarna, prodinastička forma i podloga rada organizacije Sokola u Boru bila u suštini zanemarljiva u odnosu na značaj i opseg konkretnih kulturnih akcija koje je Društvo ostvarivalo.

Ostali oblici društvenog organizovanja

Od drugih društvenih organizacija koje su delovale u Boru treba pomenuti Mesni odbor aero — kluba „Naša krila“ pod predsedništvom Bogoljuba Stojšića, ne toliko po njegovom uticaju na društveni život koliko po zanimljivoj inicijativi koja je potekla od kluba da se u Boru otvori aerodrom. Po tom predlogu aerodrom je trebao da bude izgrađen na četvrtom kilometru od Bora prema Slatini, služio bi potrebama Francuskog društva i bio bi izgrađen o njegovom trošku.⁴⁵ Krajem 1937. već su sve pripreme bile gotove: Društvo je prihvatilo ideju da finansira radove, a vojna komisija sačinila je detaljan izveštaj o mogućnostima gradnje. Čak se početkom 1938. izvesni Kazimir Grahovac nudio Društvu za pilota, pošto je već bilo otpočeto sa pripremnim radovima.⁴⁶ Aerodrom, međutim, nije izgrađen, najverovatnije zbog komplikovanja političke situacije u Evropi.

Krajem tridesetih godina u Boru su ustanovljena još neka udruženja, kao Pododbor gospoda Društva knjeginje Zorke, Narodna odbrana, Udruženje nosilaca Karadordeve zvezde sa mačevima, Udruženje četnika. Ove organizacije bi-

le su, međutim, ograničene na uski krug pripadnika koji nije omogućavao značajnije uticaje na društvene tokove.

Što se tiče prosvete, u Boru je postojala samo osnovna škola, za koju je 1937. godine podignuta nova školska zgrada. Oktobra 1939. otvorena je i ženska zanatska škola u preuređenoj kafani „Veseli rudar“. Ova škola otvorena je na inicijativu Pododbora Društva knjeginje Zorke, a pored ručnog rada u njoj su predavani i gimnazijski predmeti i veronauka.

Sportski život u Boru, pored Sokolskog društva, bio je zastupljen još jedino fudbalskim klubovima „ASB“ i „Omladinac“. „Asociates Sporting Bor“ bio je klub čiji je tvorac i finansijer bila Francuska uprava, a osnovan je 1919. godine. Francuzi su klub oformili za razonodu radništva, plaćali su sve troškove i dovodili igrače sa strane, koje su fiktivno zapošljavali u preduzeću. Klub je delovao u okviru niškog podsaveza, ali nije učestvovao u zvaničnim takmičenjima. Sredinom tridesetih godina osnovan je i „Omladinski sportski klub“, nezavisan od Francuske uprave i potpomagan od nekih trgovaca. Ne zna se tačno zbog čega je ovaj klub kasnije zabranjen. To se najverovatnije dogodilo 1938. godine, jer u arhivskoj građi postoji pismo Direkcije adresirano na ovaj klub i datirano 22. 09. 1938, u kome se kaže:

„Izvolite saopštiti svima igračima vašega kluba da im je ubuduće pristup na našem fudbalskom terenu najstrožije zabranjen. Bićemo prinudeni da prijavimo policijskoj vlasti svakog vašeg igrača koji se nade da igra na našem terenu.“ Pismo je potpisao direktor rudnika Pijala.

U ovo vreme Bor je predstavljao mesto koje su retko posećivale kulturne grupe i udruženja sa strane. Sem povremenih gostovanja kulturnih društava iz Zaječara, Boljevca i drugih okolnih mesta, nekoliko nastupa profesionalnog niškog pozorišta i putujućih artista, Bor je ostajao van uticaja velikih kulturnih centara. Isto su tako bile retke i posete državnih zvaničnika i verskih dostojanstvenika. Tako je 1. septembra 1929. borske katolike posetio beogradski nadbiskup Rafael Rodić, 22. septembra 1934. u Boru je boravio i patrijarh Varnava, kojom prilikom je priređen ručak u Sokolskom domu. Kada je polagan kamen temeljac za novu elektrolizu 26. jula 1936, u Boru se obrela gotovo kompletna vlada, sa Milanom Stojadinovićem i francuskim ambasadorom Dampjerom. Stojadinović je ponovo došao u Bor 2. jula 1938, kada je puštena u rad nova elektroliza. Kralj Aleksandar u dva navrata posećivao je Bor: prvi put kao prestolonaslednik 1912. prilikom osvećenja pravoslavne crkve, a drugi put 21. juna 1934. kada je došao u turističku posetu Boru i Francuskom društvu.

Društveni život stranaca

Društveni i kulturni život Francuza i ostalih stranaca koji su nastanjivali Bor veoma se razlikovao od života ostalog stanovništva i bio je zatvorenog tipa, ograničen ponajčešće na pripadnike pojedine nacije. Pomenuti ruski emigranti organizovali su svoj život skoro potpuno odvojeno od ostalog sveta. Godine 1928. otvorili su posebnu osnovnu školu sa ruskim predavačima i ruskim jezikom kao nastavnim. Imali su posebnu kantinu sa čitaonicom, a osnovali su i

„Ruski Soko“. Arhitekta Francuskog društva Andrej Klepinin, projektant novog pravoslavnog hrama, bio je dugogodišnji vođa ruskog hora koji je pevao u crkvi, a pored ostalih i jedan od organizatora čestih književnih večeri, koncerata i priredbi „u korist svoje škole i drugih humanih ciljeva“.⁴⁸

Francuzi i ostali stranci imali su za svoje potrebe Kasinu, veliku i lepu građevinu u kojoj su slavili svoje državne praznike, priređivali prijeme za državne delegacije i druge zvanične posetioce. U Kasini su organizovane igranke, koncerti i predstave koje su ponekad davale i trupe iz Francuske. Kulturne relacije između Francuza i domaćeg stanovništva ostvarivane su preko Društva prijatelja Francuske, koje je u Boru osnovano 1936. godine.⁴⁹ Članovi ovog društva bili su domaći inženjeri, lekari, činovnici i pojedini trgovci, a njegova osnovna delatnost bila je afirmacija jugoslovensko — francuskog prijateljstva kroz različite programe i svečane akademije.

Još 1912. godine otvorena je francuska osnovna škola sa zabavištem, koju su još pohađala i italijanska deca. Od sportskih aktivnosti Francuzi su upražnjavali mondenske sportove — tenis, motociklizam i mačevanje, a povremeno su organizovali porodične izlete do Brestovačke banje, Kladova, Gamzigrada ili do sela Metovnice, gde je postojala posebna „francuska plaža“ na Timoku.

Z a k l j u č a k

U međuratnom periodu Bor je po mnogo čemu bio osobeno mesto, a osnovna karakteristika istorijskog razvoja i društvenih pojava bila je njihova uslovljenost i određenost postojanjem rudnika bakra i njegovom eksploatacijom od strane Francuske kompanije. U industrijskom smislu, to je bio kolos svetske proizvodnje bakra — prvi u Evropi i sedmi u svetu, čiji značaj je još podizala činjenica da je, pored španskog rudnika Rio Tinto, bio jedino veliko nalazište ovog metala u blizini glavnih evropskih tržišta. Francusko društvo borskih rudnika — koncesija Sveti Đorđe bilo je moćan i dobro organizovan kapitalistički koncern, sa centralom u Parizu, predstavništvom u Beogradu i operativnim rukovodstvom na rudniku, sa značajnim vezama u ondašnjim političkim vrhovima Jugoslavije. Bogata i kvalitetna ruda, izvanredna organizacija proizvodnje i državne olakšice omogućavali su Kompaniji da i u periodu ekonomske krize posluje nesmanjenim intenzitetom i ostvaruje profit.

Koristeći svoj privilegovani položaj i poseban tretman rudnikâ u zakonodavstvu, oslanjajući se na bitnu karakteristiku tadašnjeg vremena — korupcionastvo, Francuska uprava je ne samo na rudniku već i u mestu bila dominantna pojava, od koje je zavisilo gotovo sve u sferi ekonomskih, socijalnih, političkih i kulturnih odnosa. I samo mesto Bor razvijalo se na onaj način na koji je Uprava odgovarala potrebama rudnika, radništva i ostalog stanovništva. Tako je u ovo vreme Bor predstavljao kolonijalno naselje uz koje se snažnim tempom razvijala čaršija — varošica, naročito posle slamanja monopolističkog položaja glavnog borskog bogataša i „industrijalca“ Sime Jovanovića.

Borsko radništvo u materijalnom i socijalnom smislu delilo se na nekoliko kategorija. Za najbrojniju grupu koju je sačinjavalo domaće stanovništvo glavna

karakteristika bila je vezanost za zemlju i polutanski položaj iz koga je proizlazilo interesovanje za rudnik samo kao za dopunsko sredstvo prihoda. Druga značajna grupa, radnici — došljaci, po osnovnim karakteristikama bila je slična današnjim radnicima na privremenom radu u inostranstvu. Njihov boravak u Boru bio je određen samo jednim činiocem — da se zaradi i ode, što je pored neizgrađene svesti i nepostojanja revolucionarnog delovanja osnovni uzrok socijalno — klasne pasivnosti ovog dela borskog radništva.

Godine posle šestojanuarske diktature predstavljaju period potpune sprege Francuske uprave i organa vlasti u cilju onemogućavanja bilo kakve revolucionarne akcije. I ona dva velika potresa, Vlaška buna 1935. i Jugorasov štrajk 1938. odvijali su se mimo uticaja revolucionarnih snaga, jer prvi je bio spontana pobuna seljaka zbog ugrožavanja životnih interesa, a drugi provokacija ondašnjih vladajućih krugova.

Politički život u Boru sa stanovišta uticaja na društvene procese ogledao se jedino u borbama za opštinsku upravu pojedinih varoških struja i bio je pre odraz čaršijskih nego pravih političkih interesa. Pravoslavna crkva, koja je usled specifičnosti prilika kraja u kome je delovala svoju egzistenciju dugovala Francuskom društvu, pojavljuje se tridesetih godina, zahvaljujući radu sveštenika Đorđevića, kao značajan činilac javnog života.

Specifičnost življenja u ovom rudarskom mestu i materijalne i socijalne razlike društvenih slojeva najbolje se ogledaju u ispoljavajućim oblicima društvenog i kulturnog života. S jedne strane, za većinu stanovništva kafana je bila dominantni prostor društvenih i kulturnih događanja, a Sokolski dom i neka marginalna udruženja mesta okupljanja ondašnjeg borskog građanstva. U smislu kulturne komunikacije naročito je bilo značajno Sokolsko društvo, koje je u svom delovanju imalo raznovrsne kulturne programe i koje je objedinilo sve društvene slojeve. S druge strane život stranaca odvijao se najčešće u zatvorenom krugu pripadnika pojedine nacije, imao je karakter kolonijalnog boravka i zasebne kulturne sadržaje.

Kao i sve drugo, kulturni procesi razvijali su se i opstajali uvek u senci velikih topioničkih dimnjaka, na marginama gigantske bitke za profit.

Napomene

- 1 Literatura o ovom periodu, sa stanovišta prikazivanja celokupnosti društvenih i kulturnih procesa, malobrojna je, često površna i ograničena ideološkim konotacijama. Najznačajniji pokušaji su u: Bor i okolina I-II, Bor, 1973-75; Bor 1903-1953, Bor, 1953; S. Bosiljčić: Radnički pokret u Boru i okolini 1903-1941, Beograd, 1959; S. Kesić, S. Bosiljčić: Radnički pokret u Boru i okolini (do 1941), Bor, 1975. Zanimljiva opažanja nalazimo u sociološkoj studiji C. Kostića: Bor i okolina, Beograd, 1962. Od onovremene literature značajni podaci mogu se naći u Spomenici stogodišnjice oslobođenja Timočke Krajine 1833-1933, Zaječar, 1933. i u Spomenici Timočke Eparhije 1834-1934, Sremski Karlovci, 1934.
- 2 O osnivanju i radu FDBR v. pre svega: V. Simić: Istorijski osvrt na rudarstvo bakarnog rudišta u Boru i okolini, Bor, 1960; Bor i okolina I, Bor, 1973; D. Milić: Strani kapital u rudarstvu Srbije do 1918, Beograd, 1970; S. Dimitrijević: Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, Beograd, 1958, itd.
- 3 Bor i okolina I, Bor 1973, str. 131.
- 4 S. Dimitrijević: Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, Beograd, 1958, str. 69.
- 5 Sećanja Vase Popovića, Memoarska grada, Zavičajno odeljenje Narodne biblioteke Bor.
- 6 Istorijski arhiv Zaječar — odeljenje u Boru, Fond FDBR 1908-1944, I 7/5.
- 7 IAZ, odeljenje Bor, Fond FDBR 1908-1944, I 5/1.
- 8 Sećanja i izjave o Boru i radničkom pokretu u Boru, Muzej rudarstva i metalurgije Bor, 1979. Podatak je izneo inž. Vojin Stojisavljević.
- 9 IAZ — odeljenje Bor, Fond FDBR, I 5/1-4.
- 10 Sećanja i izjave . . . Sećanja Tihomira Stanisavljevića.
- 11 IAZ — odeljenje Bor, Fond FDBR, I 12/6.
- 12 S. Durović: Prilog proučavanju uticaja ekonomskog razvoja istočne Srbije na radnički pokret između dva rata, Zbornik radova o Petru Radovanoviću, Zaječar, 1983.
- 13 „Organizovani radnik“, 1. 02. 1925.
- 14 Grada za istorijska istraživanja o Boru i Majdanpeku, knj. 19, Bor, 1980, str. 19.
- 15 Letopis Borske parohije i crkve, Arhiv pravoslavne crkve u Boru, rukopis. Svakako najznačajnije svedočanstvo o Boru između dva rata. Za ovaj period obuhvata događaje od 1925. do 1941. godine, ali sa osvrtima i na ranije vreme. Na žalost, do sada nije urađena kritička valorizacija Letopisa. Čak je do sada ostao potpuno nepoznat. Jedini koji je primetio visoku vrednost Letopisa bio je sociolog Cvetko Kostić, koji ga je koristio u svojoj studiji „Bor i okolina“, Beograd, 1962. Kostić za Letopis kaže: „Dokument je inteligentno vodena hronika događaja vezanih za Bor . . . Ovom materijalu mora se pokloniti osobita pažnja, jer je autentičan. Tu ima materijala od trajne naučne vrednosti, koji su u neku ruku u određenom vremenu bili hronika ove društvene zajednice“. (Bor i okolina, str. 16) Letopis je naročito značajan za osvetljavanje društveno — istorijske klime, društvenih odnosa i kulturnih procesa u predratnom Boru. On pruža obilje podataka o pojavama i događajima koji su imali važan uticaj na specifični razvoj predratnog Bora. Visoka objektivnost Letopisa potvrđuje se pri svakom poređenju njegovih navoda sa arhivskom gradom o istoj temi.
- 16 Grada za istorijska istraživanja o Boru i Majdanpeku, knj. 31, Bor, 1984, str. 20.
- 17 Isto, str. 45.

- 18 Grada . . . knj. 20, str. 183. Izveštaj FDBR odeljenju za rudarstvo Ministarstva šuma i rudnika o izvršenim radovima u Boru u toku 1939.
- 19 Letopis Borske parohije i crkve, str. 23.
- 20 Bor i okolina II, Bor, 1975.
- 21 Grada . . . knj. 20, Bor, 1980. Izveštaj na redovnoj generalnoj skupštini FDBR od 19. maja 1939.
- 22 Grada . . . knj. 20, str. 187.
- 23 Grada . . . knj. 19, Bor, 1980. str. 17.
- 24 Grada . . . knj. 19, Bor, 1980. Podaci su uzeti iz izveštaja na redovnim generalnim skupštinama Društva.
- 25 IAZ, odeljenje Bor, XLII, 3/5.
- 26 S. Popović: Proizvodni odnosi u radnoj organizaciji RTB Bor, diplomski rad na Visokoj školi političkih nauka, Beograd, 1962. Zavičajno odeljenje Narodne biblioteke Bor, fond rukopisa. Prilog br. 1, str. 11-15.
- 27 M. Cojić: Životne prilike između 1903 i 1953. godine, Bor 1903-1953, Bor, 1953, str. 45.
- 28 S. Popović: navedeni rad, Prilog br. 1, str. 14.
- 29 Grada . . . knj. 28, Bor, 1983, str. 198. Pismo FDBR ministru šuma i ruda septembra 1934.
- 30 IAZ — odeljenje Bor, XXXII 1/6.
- 31 Grada . . . knj. 16, Bor, 1979, str. 13.
- 32 Isto, str. 12.
- 33 S. Bosiljčić: Radnički pokret u Boru i okolini 1903-1941, Beograd, 1959, str. 52.
34. Grada... knj. 17, Bor, 1979, str. 103. Radi se o molbi Mesnog odbora za obaveštenje o vladanju i ponašanju izvesnog Emanuela Reriha i izveštaju FDBR po tom pitanju, septembra 1929.
- 35 IAZ — odeljenje Bor, XXXII 1/6.
- 36 Letopis Borske parohije i crkve, str. 26-28.
- 37 IAZ — odeljenje Bor, XXXII 1/3.
- 38 Bor i okolina I, str. 163.
- 39 IAZ — odeljenje Bor, XLII 3/5. Dopis Uprave Opštinskom sudu novembra 1932.
- 40 IAZ — odeljenje Bor, I 7/5.
- 41 Isto, I 12/4, 5/1, 5/2, 5/3.
- 42 Isto, I 12/6.
- 43 O Sokolskom društvu detaljno v. S. Jovanović: Sokolsko društvo u Boru 1930-1941, „Razvitak“, br. 6, Zaječar, 1988, str. 75-82.
- 44 IAZ — odeljenje Bor, I 12/6.
- 45 Isto, I 13/3.
- 46 Isto.
- 47 IAZ — odeljenje Bor, XXXII 1/6.
- 48 Letopis Borske parohije i crkve, str. 31.
- 49 IAZ — odeljenje Bor, I 5/3.